

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 2

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Rashid Zohidov**

Adabiy manbashunoslik muammolari 4

Ma'rifat Rajabova

Matn va nashr muammoari 17

Mabruk Djurayev

"Devoni Foniy"ning Nuriusmoniya nusxasi tavsifi 35

ADABIYOTSHUNOSLIK**Usmon Qobilov**Mavlono Atoiy she'riyatida obraz-timsollar
badiiy talqini 49**Farida Karimova**

Xusrav Dehlaviy debochalari: an'ana va o'ziga xoslik 68

LINGVISTIKA**G'aybulla Boboyorov**Tilimiz "o'zbekcha" nomini o'tmishining qay
bosqichida ola boshlagan edi? 89**Elyor Alimardanov**Xorazm dialektal zonasida o'zbek shevalari
leksik xususiyatlarining turkman tili (shevasi)ga
ta'siri 103

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madaliev

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Rashid Zohidov**

Problems of Literary Source Studies 4

Ma'rfat Rajabova

Textual and Publication Issues (On the Example of Nodira's "Divan") 17

Mabruk Djurayev

Description of the Nuruosmoniya copy of "Devoni Foni" 35

LITERATURE**Usmon Qobilov**

Artistic Interpretations of Imagery and Symbolism in Mavlono Atoiy's Poetry 49

Farida Karimova

Khusraw Dehlavi's Prefaces: Tradition and Originality 68

LINGUISTICS**Gaybulla Babayarov**

At which stage in its History did our Language Begin to be Called "Uzbek"? 89

Elyor Alimardanov

The Influence of Lexical Features of Uzbek Dialects on the Turkmen Language (dialect) in the Khorezm Dialectal Zone 103

ADABIYOTSHUNOSLIK

LITERATURE

Mavlono Atoiy she'riyatida obraz-timsollarning badiiy talqiniUsmon Qobilov¹**Abstrakt**

Sharq adabiyotini tashkil etuvchi turkiy she'riyat ham ko'p asrlik an'analar zamirida rivojlandi. Mavzularni badiiy ifoda etishda turli tasvir usullari yaratildi, jismlar, harakat, holatlar obraz-timsollarga aylantirildi. Natijada hayotning badiiy tafakkur orqali she'rga ko'chib o'tgan majoziy talqini yuzaga keldi. Bular asrlar davomida an'anaviy timsollar, obrazlar, muayyan qolip shaklida yashab qoldi, ijoddan ijodga ko'chib o'tdi. Alisher Navoiy ta'biri bilan aytganda, turkona she'riyatning mashhur vakillaridan biri – Mavlono Atoiy ijodida ham mazkur an'analar o'ziga xos yo'sinda ifoda etilgani bilan e'tiborga molik.

Ushbu maqola turkiy-o'zbek adabiyoti namoyondalaridan biri Mavlono Atoiy she'riyati badiiy obrazlari tadqiqiga bag'ishlangan. Unda Atoiy lirikasida samarali tasvir etilgan nubuvvat timsollari talqinidagi ramziy-majoziy ifodalar ochib berilgan. Shu bilan birga Atoiy badiiy mahorati, o'ziga xos uslubi, shoir tomonidan yaratilgan ohoriy tashbihlar yangicha nuqtayi nazarlar bilan tahlil etib berilgan.

Kalit so'zlar: *badiiy obraz, ramz, majoz, she'riy san'at, nubuvvat, nabiyalar obrazi, talqin, g'azal, bayt, an'ana, badiiy tasvir.*

Kirish

XV asrning birinchi yarmiga kelib turkiy-o'zbek tilida mumtoz she'riyat shiddat bilan taraqqiy etdi. Bu badiiy tafakkur olamida Alisher Navoiydek buyuk fenomen paydo bo'layotganidan darak ham edi. Ayniqsa, XIV – XV asrlar o'zbek mumtoz she'riyatida nubuvvat ahli timsollari sermahsul o'rin egallaydi. Bu obraz-timsollar Lutfiy, Sakkokiy, Gadoiy, Mavlono Atoiy va boshqalar she'riyatida yuksak mahorat bilan tavsif etilgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, turkiy-o'zbek adabiyotida Alisher Navoiy

¹Qobilov Usmon Uralovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti.

E-pochta: usmonqobilov82@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7940-8823

Iqtibos uchun: Qobilov, U. U. 2025. "Mavlono Atoiy she'riyatida obraz-timsollarning badiiy talqini". *Oltin bitiglar* 2: 49 – 67.

ijodi butun adabiy hayot jarayonlari va umuman badiiy tafakkur singari nubuvvat haqiqatlari poetik talqinlari borasida ham eng yuqori pog'onani egallaydi. XV asr birinchi yarmi turkiy mumtoz adabiyotida "o'z zamonida she'ri atrok orasida ko'p shuhrat tutgan".

Nubuvvat motivi va obrazlari talqini

Atoyi ijodi alohida o'ringa egadir. U bor tuyg'ularini g'azal janrida ifodalab bergan shoir hisoblanadi. Bu o'lmas she'riyat jozibadorligini ta'min etib turgan jihatlardan biri ham nubuvvat motivi va obrazlari talqini sanaladi. Shoir lirikasi badiiy obrazlar olami va ma'rifiy dunyosida payg'ambar siymolar timsollari talqini muhim o'rin tutadi. Atoyi lirikasida nubuvvat motivi talqini masalasi ikki muhim xulosani e'tirof etishga imkon beradi. Birinchidan, ijodkor Navoiy ta'kidlaganidek, "haqiqat sirlarini majoz yo'li bilan" tasvirlash, ya'ni irfon ruhida ijod etish bilan birga "nubuvvat xayli" tarixini ham mukammal o'zlashtirganligi masalasi bo'lsa, ikkinchidan, bu obrazlar orqali she'riy san'at masalasida betakror mahorat namoyon etganligidir. Bu holat, ayniqsa, uning she'riyatida ahli nubuvvat tarixida "axzanul qasas" deb e'tirof etilgan Yusuf alayhissalom timsoliga murojaat etilishida yaqqol namoyon bo'ladi. Turkiy-o'zbek she'riyatida bu siymo badiiy timsolini Atoyi qadar keng tasvirlagan shoir kam uchraydi. Bu esa, fikrimizcha, bir tomondan, Yusuf timsoli boshqa shu tipli obrazlarga ko'ra she'riy uslub ohangiga mosligi va ikkinchi tomondan, "haqiqatni majoz tili" bilan ifodalashda kengroq imkonga egaligi bilan izohlanadi.

Umuman olganda, mumtoz she'riyatda bunday ohangdor obrazlar sirasiga Xizr, Masih, Majnun, Farhod, Yusuf, Vomiq singlarini kiritish mumkin. Bu holat lirik ifodalarda bir an'ana tusiga ham aylangan. Qaysiki, lirik devonlarga nazar tashlamaylik, ayni obraz-timsollar sermahsul ifodasi ko'zga tashlanadi. Fikrimizcha, bu xarakterli obrazlar mumtoz lirik qahramon kechinmalariga uyg'un tuyg'ular uyg'otish imkoniga ko'proq egadir. Shu bois bu obrazlar o'zgacha bir zavq-u shavq bilan tasvirlanadi. Qay bir davr adabiyotida nubuvvat haqiqati va obraz-timsollariga ko'proq murojaat etilar ekan, shu davrda nubuvvat tarixi elning sevimli mavzusiga aylanganligidan dalolat beradi. Buni Atoyi she'riy tajribalari ham isbotlaydi. Xususan, Rabg'uziy payg'ambarlar qissalariga qiziqish baland bo'lgani "Qissasi Rabg'uziy" asarining yaratilishiga sabab bo'lganligini ta'kidlaydi. Alisher Navoiy ham bu haqda fikr yuritib o'tgan. O'zbek mumtoz she'riyatida bu obrazlar qancha miqdor yoki raqamda tasvir etilgan bo'lsa, shuncha xil poetik

manzara, betakror badiiy kechinmalarni vujudga keltiradi. Xuddi shu masala Atoiy lirik merosida ham ko'rinadi. Unda Yusuf o'ttizdan ortiq, Masih yigirmadan ziyod, Sulaymon yetti, Xizr o'n olti, Nuh olti, Ya'qub besh, Muso to'rt, Ayub uch bora badiiy timsol – talmeh sifatida tavsif etiladi. E'tiborlisi bu obraz-timsollar har bir misra yoki baytda o'zgacha bir ruhiyat va badiiy-estetik ma'noni yuzaga chiqaradi. Atoiy talqinicha, Muhammad Mustafo nubuvvat timsoli hisoblanadi. Nubuvvat uning “nur” (“haqiqati muhammadiya”) va “surat” (“majoz muhammadiya”) tarzidagi borlig'idan iboratdir. Bu holat mumtoz she'riyatda turlicha tasviriy ifodalar bilan talqin etiladi. Mavlono Atoiy lirikasida bu motiv “qulf va kalit” ramzida ohoriy tashbeh kasb etilgan bo'lib, bunday talqin ifodasi boshqa bir she'riy satrlarda kuzatilmaydi.

Nubuvvat bobining quflu kalidi,

Sanga topshurdi oxir damda Fattoh [Atoiy 2006, 49].

Bu o'rinda baytdagi har bir so'z va ifoda yuksak mahorat bilan badiiy-estetik fikr mantig'iga xizmat etgan. Masalan, unda al-Haq ma'nosi va sifatini bildirib keluvchi “Fattoh” tushunchasi she'r ohangiga binoan keltirilgan. U bejizga aynan Fattoh tarzida qo'llanilmagan. Badiiy talqin uchun Haq af'ol-u sifatlaridek behisob obrazli ifodalar kam uchraydi. Gap shundaki, Sharq she'riyatida bu ifodalarni maqsadga muvofiq, o'z o'rnida ishlata bilish masalasi yuksak mahorat talab etish bilan birga benazir ilmu urfon sohibi bo'lishni ham taqozo etgan. Shu nuqtayi nazardan Atoiy talqinida, Fattoh “fath etuvchi”, “zabt etuvchi” ma'nosi emas, balki “tugunlarni ochuvchi”, “masalani yechuvchi” ifodasi nazarda tutilgan bo'lib, bu “qulfni ochuvchi va yopuvchi kalit” ma'nosiga badiiy ramz vazifasini bajarib bergan. Bunda “qulf” nubuvvat ramzi bo'lsa, “kalit” Hazrati Mustafo timsolidir. Sharqona talqinlarga ko'ra, nubuvvat eshiklari qulfni ochgan ham, yopgan ham Muhammad payg'ambar deb qaraladi. Ikkinchi tomondan, baytda nazarda tutilgan ramziy talqinlar, Muhammadga “nubuvvat bobi”ga “qulfu kalitlik” mar-tabasi Fattoh tomonidan topshirilganligiga ham ishora etadi. Demak, Atoiy talqinicha, Mustafo nubuvvatni ochuvchi va yopuvchi “majoz kaliti” bo'lsa, Fattoh barcha bandlar, xususan, nubuvvatni ham ochuvchi va yopuvchi “haqiqat kaliti”dir. Ushbu talqin zamirida shoirning ramzdan foydalanish mahorati va she'r jozibadorligini ta'min etuvchi yana bir muhim jihat shundaki, unda Muhammad payg'ambar siymosi ayni bir obraz yoki timsolda keltirilmasdan satrlar ma'no ohanggi orqaligina yuzaga chiqarilgan. Bu ohang “sanga” olmoshida aks etgan, xolos. Shundan

baytda: “Fattoh oxir oqibat nubuvvat bobining qulfi kalitini senga topshirdi”, – mazmuni kelib chiqadi. Agar shu tariqa masala talqinini boshqa badiiy ifodalar bilan taqqos etadigan bo’lsak, unda nubuvvat motivi ifodasidagi mumtoz ramziyat tobora rango ranglashib ketaveradi.

Odatda, sharqona talqinlarda “nur” ma’rifati butun borliq, jumladan, nubuvvatning ham asosini tashkil etadi. Nabiylik shakli esa Hazrati Odam bilan boshlanadi. Uning nabiyligi odamiyzod sharafi va mukarramligi, “komil xalifaligi” belgisidir. Atoyi talqinicha, Shayton odamga sajda qilmasdan Tangri mardudiga (rad etilgan) uchraganligiga sabab Odam husnida o’sha “jamol va kamol nuri”ni ko’rganligidandir.

*Jamoling nurini Odam husnida ko’rub Shayton,
Chu sajda qilmadi, bo’ldi hamisha Tengri mardudi*

[Atoyi 2006, 75].

Sharqona qarashlarga ko’ra, Shayton tarixi odamzod kechmishidan ham uzoq bo’lgan moziydir. Bu haqda yuqorida Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” dostonida keltirilgan hikoyatni eslatishimiz mumkin. Unda muttassil ibodati tufayli yettinchi qavat yerdan yettinchi qavat osmongacha ko’tarilganligi qayd etiladi. Shayton birinchi obid, zohid, orif, vali, horis, aziz sanalgan farishta edi. Biroq taqdir bitigida uning qismatiga mardudlik yozilgan edi. Talqinlarda bu takabburlik, Haq irodasiga bo’yinsunmaslik, ayrimlarida Allohga, ba’zisida uning yaratig’lariga dushmanlik deb qaraladi. Ba’zisida esa bu rad etilganlik (mardudlik) sinov davri sifatida baholanadi. Atoyi esa bu masalani o’ziga xos bir badiiy kashfiyot bilan talqin etadi. Unga ko’ra, Shayton Odam husnida jamol nurini payqaydi. Bu nur odamiyzodga Haqning muhabbatini bildirar edi. Zero, sharqona qarashlar bo’yicha olam-u odam Haqning “nur”ga muhabbatidan bino etilganligi qayd etiladi. Shu sevimlilik bois odamga farishtalar ta’zim sajdasi ko’rsatadilar. Bu Shaytonning g’ashini keltiradi. O’zini bu sevimlilikdan mosivo his etadi. Odamga hurmat sajdasi keltirmaydi. Tangri taoloning hamishalik mardudiga aylandi. Xalq orasida yuradigan “noumid shayton” iborasi ham shundandir. Atoyi talqinida manmanlikka nisbatan insoniy xokisorlik ulug’lanadi. Uning qalamiga mansub satrlarda aytilishicha, aslida odam tiynati Jabroil keltirgan kamtarlik ziynati bilan qorilgandir.

*Taxmir etarda tiynati odamni qudsilar,
Kelturdi Jabrail aning xoki rohini* [Atoyi 2006, 75].

Talqinlarga ko'ra, odamiy xulq-atvori poklik ila qorilayotganida, yaratilayotganida xokisorlik, kamsuqumlik tuprog'i Jabroili Amin tomonidan keltirilgan edi. Bu matn mazmuni "Men odam loyini qirq kun o'z qo'lim bilan qoridim" – Qudsiy Hadisiga ham ishoradir. Naql etilishicha, odam loyi qorilayotganda unga g'am, kulfat, baxt, qayg'u, dard kabilar qo'shilgan ekan. Ulardan eng oz ulush baxtiyorlik loyi deyiladi. Mumtoz talqinlarga binoan inson dard farzandi hisoblanadi. Shu dard inson mohiyatini tashkil etadi. Ya'ni, Alisher Navoiy ta'biri bilan aytilganda "dardning yo'qligi dard, g'amning yo'qligi g'am". Sharq, jumladan, o'zbek mumtoz she'riyatida nubuvvat timsollari tavsifida o'zaro muvoziylik vaqt nuqtayi nazaridan emas, badiiyat jihatdan talqinni yuzaga keltiradi. Shu bois, Xizr "umr"i, Sulaymon "mulk"i, Nuh "kema"si, Somiriy "sehr"i, Masih "e'joz"i, Yusuf "husn"i singari o'xshatmalar birgalikda tasvirlanadi. Bunday an'ana Atoiy ijodiga ham xos xususiyatdir. Bunda faqat badiiyat ustuvorlik qiladi, xolos. Tarixan olib qaralganda esa, boshqacha manzara namoyon bo'ladi. Birgina misol, "Qisas ul-anbiyo" yoki boshqa nabiy tarixlarida al-Xizr abadiy tirik, ezgu ishlarda madadkor sifatida talqin etilsa-da, nubuvvat xalqasida faqat Muso va Ilyos qissalarida zikr etiladi. Lekin badiiy talqinlarda o'zga nabiy va tarixiy-afsonaviy siymolar bilan ham bir o'rinda keladi. Atoiy ushbu baytida Xizr timsoli Nuh bilan birga tavsif etiladi. Aniqrog'i, Xizr obi hayoti va Nuh umri bir poetik manzara kashfiga xizmat qiladi. Bunda go'yo ma'shuq sanamning o'zi ruhsifatdir, "la'li" Xizrning tiriklik suvi qadar bo'lib, Nuh umrini hosil qiladi.

Bu pari paykar sanam go'yoki mahzi ruhdur,

La'li Xizr obi hayoti, qildi umri Nuhdur [Atoiy 2006, 56].

Boshqa o'rinda Atoiy lirik qahramoni uchun Nuh kechirgan umr ramziylik vazifasini o'taydi. Go'yo oshiq uchun visol yo'lida bu umr ham hech nimani anglatmaydi. Bu yo'lda oshiq ko'zidan oqqan yosh daryosi Nuh to'fonidek olamni g'arq etadi. Shundan Atoiy oshiqona g'azallarining yana birida: "*Topmasam vaslingnikim, ul Nuh umridur manga, G'arqi to'fon aylagay olamni ko'z yoshim mening*", - deydi. Yoki lirik qahramon uchun ma'shuqa bilan kechirgan bir lahza Sulaymon mulki va Nuh umriga tenglashadi. Ya'ni: "*Sulaymon mulkidur ham Nuh umri, Saning birla kechurgan bir zamonim*". Bunda, albatta, Sulaymondek butun olam podshohi va uning behisob mol-mulki hamda Nuh singari qirq-ellik avlod darajasidagi uzoq umrni ko'z o'ngimizda gavdalantirsak, badiiy talqindan hayrat o'z-o'zidan oydinlashadi. Mavlono Atoiy yana bir baytida lirik qahramon "mahbuba bilan kechirgan bir onni Xizr hayoti, Nuh umri, Jamshid

mulkiga” ham tenglashtirmaydi.

*Hayoti Xizru umri Nuhu ham Jamshidning mulkin,
Teng etmasmen saning birla kechurgan bir zamonimg’a*
[Atoyi 2006, 56].

Shoir she’riyatida Sulaymon obrazi talqini

Shoir she’riyatida Sulaymon obrazi talqin etilganda ko’pincha u bilan bog’liq holda “mulk”, “chumoli” tushunchalariga murojaat etiladi. Ma’lumki, mulk va molik tushunchalari o’zakdosh so’zlardir. Mulk deyilganda, predmet ma’nosida moddiy olam va uning boyliklari nazarda tutiladi. Molik esa barcha mulklar egasi ma’nosini anglatadi. Har ikkala tushuncha ham mumtoz adabiyotda ko’p ma’noli so’zlar sirasiga kiradi. Mumtoz adabiyotda molik kichik bir mulk sohibidan Molik al-mulk, ya’ni barcha mulklar egasi bo’lgan al-Haq ma’nosigacha, mulk oddiy bir ashyodan butun borliq mulkigacha bo’lgan ma’nolarda talqin etiladi. Sharqona talqinlarga ko’ra, butun olam mulkini boshqarish to’rt kishiga nasib etgan. Shulardan ikkitasi: Sulaymon va Zulqarnayn muslim, ikkitasi: Namrud va Buxt Nasr kuffor ahlidan deb qaraladi.

Mumtoz she’riyatda Sulaymon payg’ambar behisob mol-u mulkka ega bo’lgan shoh obrazini ifodalab keladi. Shunga qaramasdan Sulaymon juda ko’p sinovlardan o’tkaziladi. Shunday sinovlardan biri shu darajadagi salobat bilan ham mayda bir chumolining aqli qoshida hayratda qolishi voqeligini aytib o’tish mumkin. Ammo she’riyatda, xususan, Atoyi lirikasida chumoli bu fabula ma’nosida emas, balki Sulaymonga tegishli jonzot sifatida o’zga adabiy-estetik manzaralar yaratishga xizmat etadi. Umuman olganda, mumtoz she’riyatda nubuvvat motivi talqinlarida xuddi shunday adabiy qonuniyatlar amal qilinadi. Ya’ni, muayyan satrlarda u yoki bu nabiy yoki boshqa tarixiy-afsonaviy shaxs tasvirlanar ekan, ular bilan bog’liq turli jonli va jonsiz predmetlar o’zga bir ruhiyat, boshqa bir talqin iqlimlarini hosil qiladi. Bunga Atoyi lirikasidan ko’plab misollar keltirish mumkin. Chunonchi, Sulaymon obrazi talqinidagi “mur” ham xuddi shunday mohiyat kasb etadi. Mavlono Atoyi o’z g’azallaridan birida “mur” va Sulaymon shoh va payg’ambar obrazlarini bir o’rinda tasvirlab, ajoyib bir badiiy manzara yaratadi:

*Murni ozurda qilma, xossa oshiq ko’nglini,
Husn mulkida tilarsankim, Sulaymon bo’lg’asen*
[Atoyi 2006, 46].

Bayt mazmuniga ko’ra, “xos oshiqlar ko’nglini husn mulkida

istasang, chumoliga ham ozor bermagil”, – degan xulosa bor. Shunda Sulaymondek mulk egasi bo'lasan. Bunda oshiq ko'ngilning husn mulkiga ega bo'lishi, Sulaymonning olam mulkiga egaligi bilan barobarlashadi. Ya'ni, oshiq va Sulaymon, go'zallik va boylik mulki, ko'ngil va chumoli ozurdaligi bir qatorga qo'yilib talqin etiladi. Xulosa esa ayon, ko'ngilda paydo bo'lgan ishq oshiqni husn mulkining Sulaymonidek jahon shohi darajasiga ko'taradi.

Horut va Morut qissalari talqini

Boshqa bir misralarda esa Horut va Morut qissalariga e'tibor qaratiladi. Ma'lumki, ushbu qissa Azozil rivoyati singari bani odam uchun nihoyatda katta ibratga egadir. Asli farishtalardan bo'lgan bu timsollar sabr-u qanoat bobida sabot ko'rsata olmasdan oxiratgacha Bobil chohiga tashlanib qattiq jazoga tortiladi. Ular achchiq qismatini aks ettiruvchi rivoyat fabulasi mumtoz she'riyatimizda ko'p ham ko'zga tashlanavermaydi. Hatto Alisher Navoiy she'riyatida deyarli kuzatilmaydi. Atoiy esa bu ibrat qissasidan o'zgacha ohang va estetik talqinni amalga oshirishda foydalanadi. Bu mumtoz she'r badiiyatining o'ziga xos tasvir uslubi hisoblanadi. Unda aytilishicha, “sening ko'zing sehri g'am diyorini Bobil chohidek qilib, noz-u ishva bilan ko'ngilni Horutdek chohga muftalo qildi. Shakardek og'zing sharbati Xizr suvini, la'li labing esa yashil ko'karchinlarni yashirdi”.

Chohi Bobiltek qilib g'am go'shasin sohir ko'zung,

Sheva birla muftalo qildi ko'ngul Horutini.

Xizrning suyin yashurdi shakkar og'zing sharbati,

Sabzayi la'li labing ham sabzi xat yoqutini [Atoiy 2006, 243].

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkin, mumtoz she'riyatda bitta obraz-timsol yoki so'zgina emas, balki butun bir syujet ham istioraviy ma'no ifodalashga xizmat etadi. Bu o'rinda ham ichidan dunyoning barcha badbo'yliklari anqib turadigan va unga Horut bilan Morut tashlangan quduq Chohi Bobil – “g'am go'shasi”ga, bu farishtalar sinov maqsadida o'rgatadigan sehr-jodu – “ko'z”ga, go'zalga mahliyo bo'lib o'z holidan mosivo bo'lgan Horut – “ko'ngil”ga, Xizr chashmasi – “og'iz sharbati”ga, la'li lab – “yashil ko'karchin”ga miqyosan ramz talqinidir. Albatta, g'am, ko'z, ko'ngil, og'iz, lab, xat kabi obrazlar har biri ramziy ma'noga ega bo'lgan timsollar hisoblanadi. Masalan, bir ma'noda g'am go'shasi – dunyo hayoti, ko'z – basirat, ko'ngil – ishq va sirrlar mahzari, og'iz – maxfiy asror, lab – ilohiy so'zlar, xat – ulug'lik va g'ayb olami ramzini ifodalab keladi.

Nubuvvat tariqi siymolari va ular bilan bog'liq poetik timsollar

Mumtoz she'riyatda bu haqiqatlarni tasvir etadigan sanoqsiz majoziy ifodalar bor. Shular ichida eng sermahsuli nubuvvat tariqi siymolari va ular bilan bog'liq poetik timsollardir. Bundan ko'rinadiki, mumtoz she'riyatda nabiy siymolar obrazlari tasvir etilganda, odatda, ma'shuqa uzvlariga murojaat etiladi. Atoyi mazkur misralarda "lab" timsolini ramziy ifodalar bilan tasvirlaydi. Uni jannat bog'idagi Kavsar sharbatidan ham, Xizrga tuganmas umr ato etgan obi hayvondan ham a'lo ko'radi. Ya'ni, shoir: *"Men netay bog'i behishtu Xizr umrinkim, manga, Lablaringdur obi hayvon birla Kavsar sharbat"*, - deydi. Bunday tavsiflardan xulosa qilib, "lab", "la'li lab" ifodalarini nubuvvat-vahiy ilhomiga badiiy ramz deb bilishimiz mumkin bo'ladi. Chunki irfoniy adabiyotlarda bu obraz-timsol ilohiy so'zlar ma'nosini bildirib keladi. Yoki boshqa bir o'rinda "Ilohim, senga Nuh umrini bersin, menga Ayub sabrini ato etsin. Bu g'am, firoq dardi menda, bunday husn esa sendadir. Seni Yusuf, meni esa Ya'qub deb atasinlar", - deydi.

*Sanga bersun ilohi Nuh umrin,
Manga ham furqatingda sabri Ayyub.
Bu g'amkim, bizdadur, bu husn sizda,
Seni Yusuf desunlar, bizni Ya'qub [Atoyi 2006, 38].*

Sharq mumtoz adabiyotida umr hayotning inson o'z ko'zi bilan ko'rib kechiradigan tomoni deb talqin etiladi. Ahli nubuvvat tariqida qisqa fursatli umrguzaronlik qilgan siymolardan abadiy hayot in'om etilganlarigacha qayd qilinadi. Umrini hayot kechmishlari bilan o'tkazgan siymolar ichida Nuh qadar uzoq dunyoviy faoliyat olib borganlari deyarli uchramaydi. Tirik deb talqin etiladigan Iso, Idris, Xizr, Ilyoslarning ham dunyoviy yashash muhlatlari chegaralidir. Fikri o'rijimizcha, Nuh uzoq umr kechirganligi uning hayoti bir svilizatsiya tamom bo'lib, ikkinchisi boshlanganligiga to'g'ri kelganligi bilan bog'liqdir. Mana shu oraliqni Nuh payg'ambar tarixi bog'lab turadi. Rabg'uziy talqinicha, Nuhga risolat yuz yoshida kelgan, to'qqiz yuz ellik yil imonga da'vat qilgan. Yana bir rivoyatga ko'ra, to'rt yuz yoshida payg'ambarlik kelgan. To'fondan keyin uch yuz ellik yil yashagan, hammasi bo'lib bir ming yetti yuz yil umr kechirgan. Alisher Navoiy fikricha, unga ba'zilar qirq, ba'zilar ikki yuz ellik yoshidan keyin vahiy kelgan deb aytadilar. To'qqiz yuz ellik yil xalqni imonga da'vat etgan. Nuhning umri bir ming olti yuz, ba'zilar aytishicha, ming uch yuzga yetib olamdan o'tgan. Mumtoz she'riyatda Nuh alayhissalomning yashash tarzi emas, balki umr

muddati estetik tuyg'u uyg'otadi. Odatda, Nuh umri izhor etilganda ezgu istaklar nazarda tutiladi.

Sharqona talqinlarga ko'ra, azizlar umri qancha bo'lsa ham sabot va matonat yo'li, ezgulik va poklik matlabidir. Nubuvvat tarixida umr dunyo zug'umlariga sabr-u chidam davri sifatida talqin etiladi. Shu jihatdan Ayub payg'ambar sabr-u toqatga ramz etiladi. Bu siymo haqida turkiy "Qissas-ul anbiyo"da ham, "Tarixi anbiyo va hukamo"da ham ma'lumot uchramaydi. Ma'lumki, islomda Ayub payg'ambarlardan biri sifatida qayd etiladi. Mumtoz she'riyatda samarali bo'lmasa-da, ba'zi o'rinlardagina ko'zga tashlanadi. Talqinlarga ko'ra, Ayub alayhissalom Ibrohim avlodidan sanaladi. U boy-badavlat, mol-dunyosi behisob, farzandlari, qarindoshlari ko'p edi. Lekin unga og'ir sinovlar ravo ko'riladi, dardga chalinadi. Haq yodi va zikri uchun yurak hamda tiligina omon qoladi. Barcha boyligidan judo bo'ladi, qarindoshlari tashlab ketadi. Yaqinlari Ayubga nisbatan ig'vo va bo'htonlar tarqatadi. Hatto shirkda ham ayblaydilar. Unga faqat ayoli sadoqat bilan xizmat qiladi. Manbalarga ko'ra, o'n sakkiz yil shu taxlitda azob-uqubat chekadi. Lekin biror soniya ham Haq zikrini unutmaydi, barcha qiyinchiliklarni sabr bilan yengib o'tadi. Unga qaytadan mustahkam sog'lik va behisob boylik ato etiladi. Tepasiga ikkita bulut kelib biri oltin, biri kumush yong'irini yog'diradi. Ayubning mana shu matonati badiiy talqinlar uchun noyob ibrat timsoli vazifasini bajaradi. Atoiy lirik qahramoni ham shu nuqtayi nazardan o'ziga Ayub sabrini istaydi. Ya'qub va Yusuf qissasi ham Ayub tarixidan o'tsa o'tadiki, ammo undan qolishmasligi barchaga ayon. Lekin sabr, firoq masalalarida Ya'qub va Yusuf tamsili she'riyatda dildor manzaralarni hosil etadi. Buning boisi, bizningcha, tasvir diydor bilan xotima topishidadir. Atoiy talqinida husnga – Yusuf, ayriliq g'amiga – Ya'qub majoz timsoli bo'lib xizmat etadi. Bugina emas, shoir she'riyatida ma'shuqalik mahzarining ifodalanishida "Yusufnoma" bajargan badiiy tasvir ko'lami nihoyat xilma-xildir. Misol uchun Atoiy ushbu misralarida yuz – Yusuf, zaqan (iyak) chuqurligi – quduq, soch – arg'amchi, dam – Iso, xat – Xizr, lab – tiniqlik sifatida talqin etiladi.

*Yusufyuzi, quduq zaqani bor, sochi rasan,
Iso dami-yu Xizr-u xat erni zulol erur [Atoiy 2006, 71].*

Bunda botin ma'nolariga ko'ra oladigan bo'lsak, yuz – ilohiy husn, jamol tajallisidir. Zaqan – ilohiy tajalli mushohadasi, uning chuqurligi jamolni mulohaza etishdagi noziklik sanaladi. Soch – mohiyatni zohir qilish, talab yo'lidagi arqon. Xat – buyuklik bo'lsa, lab – ilohiy fayz hisoblanadi. Shundan shoir ilohiy zuhurrotni

majozan ifodalashda bir yo'la uchta: Yusuf, Iso, Xizr bilan bog'liq tafsilotlardan mahoratli foydalanadi. Ushbu misralarda esa “ey husnda komil, sening jamoling Yusufdan yodgorlik, sening hajringda ko'zlarim Ya'qubdekdir”, - tarzida ma'no bor. Ya'ni, Atoyi: “*Ey kamoli husn, Yusufdin jamoling yodgor, Bo'ldi hajringdin biaynih ko'zlarim Ya'qubvor*”, - deydi. Husn – mukammal kamolot va sifat ramzidir. Ya'ni, jamol, diydor, husn – Mutloq Zotning komil mukammalliklari badiiy ifodasidir. Atoyi yana bir g'azalida “ishq nazari”, “chohi zanaxdon”, “ko'ngil Yusufi”, “zulf rasani” kabi obrazli birikmalar bilan badiiy manzara yaratadi.

*Nogah nazarim chohi zanaxdoningg'a tushti,
Bog'landi ko'ngul Yusufi zulfing rasanida* [Atoyi 2006, 33].

Bunda sirtidan qaralganda she'rda “mening nazarim chohi zanaxdonga (saqoq chuqurligi) tushib, ko'nglim zulfing arqoniga bog'landi”, – tarzida mazmun bildirilmoqda. Shoir tasvirni shu darajada mahorat bilan amalga oshirganki, unda kitobxon bir qarashda Yusuf voqeligini sezmasdan qoladi. Biroq uni anglamaslik kishini she'r badiiyatidan yiroqlashtiradi. Bir so'z bilan aytilganda, bayt mazmuni uchun Yusufning birodarlari tomonidan quduqqa tashlanishi voqeasi badiiy manzara bo'lib xizmat etgan. Bu voqelik butunisicha she'rga ko'chirilgan. Boshqa xilda izohlanganda, “quduq ichidagi holat yuzaga chiqarilib” tasvirlangan. Quduq – baqbaqa chuqurligiga, ko'ngil – Yusufga, zulf – arqonga aylangan. Baytning botin ma'nosini chiqaradigan bo'lsak, ko'ngilning otashin ishq bilan azaliy ma'shuqaga bog'langanligini bildiradi. Navbatdagi satrlarda Yusuf mavzusi davom etadi. Lek bunda Yusufning zindonband etilishi voqeligi lirik manzaraga asos bo'lgan. Bayt mazmuni zohiran qaralganda ham, botinan ham ishq mavzusi talqiniga doir ekanligi ko'rinadi. Mumtoz satrlarda bir mavzu, aynan olinganda ishq talqini ikki ruhda, ya'ni zohiriy va botiniy qatlamda aks ettirilishi sharqona qarashlardagi “majoz va haqiqat” masalalariga borib taqaladi. U Alisher Navoiy qit'asida quyidagicha ta'rif etiladi: “*Majoziy ishqdin murodi haqiqat ekanlarning mo'nilariga mon'i bo'lmoq va nosihlarig'a nosih*.”

*Ko'rmasa husni majoziy ichra juz Haq sun'ini,
Oshiqekim, bo'lsa ishq atvori ichra pokboz.
Zohido, bu ishqdin man' aylama oshiqnikim,
Gar sen idrok aylasang, ayni haqiqatdur majoz*

[Navoiy 1988, 219].

Ya'ni, majoziy ishqdan murod haqiqat (haqiqiy ishq) ekan-

ligini rad etuvchilarni rad etish va bu haqda nasihat qiluvchilarga maslahat berish: majoziy husn ichida Haq san'atidan o'zgasini ko'rmaydigan oshiq ishq yo'lida chin oshiqdir. Ey zohid, sen bu ishqdan oshiqni man etmagin, sen aql-idrok etib ko'r, chunki majoz haqiqatning ayni o'zidir. Shuning uchun ham she'rda yuz, ko'ngil, zulf, ko'z, lab, qosh, qomat va boshqalar tasvir etilganda talqin o'sha "Haq ishq majoz tili" bilan ifodalanayotganligini bildiradi. Adabiyotshunos Ibrohim Haqqulov ta'kidlaganidek, "hech bir mumtoz adib yorning qosh-u ko'zini madh etish uchungina qalam tutmagan"ligi ma'lum bo'ladi. She'r tashqi tomondan izohlanganda "ko'ngil yuzga oshufta bo'ldi, endi zulf va saqoqni istaydi. Bu Yusufni sevganlar uni zindonband etishni orzu qilganlaridekdir", - ma'nodagi fikr kelib chiqadi.

Chun yuzin sevdi ko'ngul zulfu zanaxdonin tilar,

Ore, Yusufni sevanlar bandu zindon orzular [O'sha manba, 28].

Bu o'rinda ham ko'ngil timsoli Yusuf bilan monand ravishda talqin etiladi. Ko'ngilning yuzga ishq - zulf va zanaxdonga tuzoq etilganidir. Bu ishq bois Yusufning bandi etilishiga o'xshatilgan. Shu joyga kelib bir mulohazani aytib o'tish kerak bo'ladi. Birinchidan, ko'ngilni Yusufga qiyos etish betakror poetik talqindir. Ikkinchidan, "Yusuf qissalari"da Yusufning bandi etilishiga sabab Zulayho ishqini rad etishidan kelib chiqadi. Ya'ni, she'rda aytilganidek, "Yusufni sevgan uni bandi zindon etishni orzu qiladi". Bayt tasvirida xuddi Qur'ondagi kabi Zulayho nomi uchramaydi. Ammo unga "Yusufni sevanlar" tarzida ishora etilgan. Shundan Yusuf va ko'ngil ma'shuqani oshiq etgan husn shohiga muhabbatda majoz bo'lib keladi. Yanada aniqrog'i badiiy talqinlarda ko'ngil va Yusuf ishqqa mazhar bo'lganligi bilan o'zaro mos va xos timsollik kasb etadi. Atoiy talqinicha, Yusufga zindon ishq tuzog'i bo'lgani kabi ko'ngilga saqoq chuqurligi yuzga oshuftalik tuzog'idir. Shu tariqa talqinlardan Ya'qubni "piri Kan'on" tarzida ta'rif bilan qo'llash ham Atoiy topilmalaridan sanaladi. Albatta, mumtoz adabiyotda Odam - "Abulbasha", Nuh - "Shayx ul-anbiyo", Ibrohim - "Abul anbiyo" tarzida ta'rif-u talqin etiladi. Lekin Ya'qub payg'ambarni "Kan'on piri" shaklida tavsif Atoiy talqinidagina uchraydi.

Umri jovidon berurda, Xizrg'a obi hayot,

Sharbati la'li labingdin oldi qatra choshni.

Necha yig'lay hasratingda piri Kan'oni bikin,

Rahm qil, oxir yigitsen, ko'r, ko'zimda yoshni [Atoiy 2006, 243].

Misralarda: “obi hayot Xizrga abadiylik umrini berayotganda, bir qatra totni sening la’li labing sharbatidan oldi. Piri Kan’ondek sening hasratingda qancha yig’layin, axir, rahm qil, ko’zimdagi yoshlarni ko’r”, – mazmunidagi fikrlar bayon etilgan. Bu o’rinda “ko’r” ikki xil ma’noda: “ko’rmoq” fe’li va ko’z “ko’r”masligini anglatmoqda. Ikkinchi ma’noda Ya’qubning jigargo’shasi Yusuf dardida ko’zi ko’rmas bo’lib qolganligiga ishora bor.

“Qissasi ul-anbiyo”larda go’zallik haqida gap ketganda ayollardan birinchi zaifa Havvoga, erlardan esa Yusufga beqiyos chiroy ato etilganligi aytiladi. Xususan, “Qissasi Rabg’uziy”da keltirilishicha, Alloh Taolo ko’rkni yuz bo’lak qiladi. To’qson to’qqiz qismini Havvoga, bir ulushini qolgan hammaga beradi. Shu bir ulushni ham o’nga bo’ladi va to’qqiz qismini Yusufga, bir qismini boshqalarga beradi. Momo Havvodan keyin go’zallik Zulayhoga ham nisbat berilgan. Lekin badiiy talqinlarda Havvo yoki Zulayho emas, balki Yusuf husnu malohat timsoli bo’lib keladi. Mumtoz tasvirlarda Layli, Shirin, Uzro, Dilorom kabilar ham dildor obrazlar sifatida talqin etilsa-da, ko’rkamlik timsoli deb madh etilmaydi. Bu, fikrimizcha, Sharq nazdida ayol go’zalligi ichki sir deb qabul etilishi bilan bog’liqligida bo’lib, uni oshkor etish maftunkorlik hisoblanmasligi bilan xarakterlanadi. Shu bois Atoyi bir she’rida “u (ma’shuqa) husnda Yusufdek bo’lsa, men (oshiq) piri Kan’on, ko’zimga malham ham kor qilmaydi”, - deydi.

*Garchi Yusuftek bo’lubtur, husn misrinda aziz,
Piri Kan’onmen, ko’zumga to’tiyo rahm aylamas*

[Atoyi 2006, 104].

Bu o’rinda Ya’qub farzandi dardida ko’zlari ko’r bo’lib qolganligi voqeligi lirik ifodaga asos bo’lgan. Baytda so’zning ma’no ko’chish usulidan ustalik bilan foydalangan. Unda “Misr” atoqli otdan turdosh otga aylangan bo’lsa, “aziz” otdan sifatga ko’chgan, Yusuf “tek” qo’shimchasi bilan tashbih etilgan, Ya’qub “piri Kan’on” sifatida ishlatilgan. Atoyi lirikasida Yusuf timsoli bilan bog’liq badiiy topilmalardan biri “Bayt ul-ahzan” (g’am uyi) hisoblanadi. U shoir she’riyatida “ko’ngil uyi”ga qiyos etiladi. Manbalarda “Bayt ul-ahzan” o’z farzandidan ayrilgan Ya’qub payg’ambar tomonidan qurib olingan uy ekanligi aytiladi. U Atoyi talqinida “*Solib borma meni, ey Yusufi husn, Bu kun Ya’qubtek baytul-hazanda*”, - tarzida ifodalanadi. Shundan go’yo lirik qahramonning “ko’ngil uyi” Yusufidan ayrilgan Ya’qubdek “Bayt ul-ahzan”ga aylangan. Sen Yusufga o’xshab mening “Bayt ul-ahzan ko’nglim”ga nazar tashlagin – deydi.

*Baytul-ahzan ayladim ko'nglum uyin Ya'qubtek
Qil nazar Yusuf mengizliq baytul-ahzon ko'ngluma.*

Yoki boshqa misralarda Yusuf – husnga, Ya'qub – dardga, Bayt ul-ahzan – ko'ngilga tashbih etilib, betakror badiiy-estetik manzara yaratiladi. Ya'ni shoir: “Sening husning bilan mening kuyuk dardim olamni tutdi. Yusuf, Ya'qub va Bayt ul-ahzandan so'z yuritishning hojati yo'q”, - degan mazmunda fikr bildiradi.

*Dunyoni tutti saning husnung bila dardim so'zi,
Yusufu Ya'qub ila baytul hazandin kim desun?*

[Atoiy 2006, 267].

Shular qatori Yusufning zindonda chizgan surati, molga sotilgani voqealari ham shoir she'riyatida turli ramziy tasvirlariga ega sanaladi. Ayniqsa, Atoiy lirikasida Yusuf bilan Zulayho obrazlari birgalikda tasvir etilgan o'rinlar ham uchraydiki, bunday talqin boshqa bir she'riy ijod namunalari talmih sifatida deyarli ko'zga tashlanmaydi. Ya'ni, “Yusufnoma”lar shu ikki obraz va ular orasidagi ishq tufayli kitobxonlarni o'ziga ko'proq maftun etgan bo'lsa-da, biroq lirikada ular orasidagi ishq yoki boshqa masalalar ramziy-majoziy talqinlarda hamkorlikda tavsif etilmaydi. Bu esa ushbu mavzuning o'ziga xos olam ekanligini ko'rsatadi. Sharq mumtoz talqinlarida ishq va oshiqlik mavzusi hijron, visol singari tushunchalar bilan butunlik kasb etadi. “Yusufnoma” aslida buyuk ishq dostoni, ammo unda aks etgan ishq mazhari “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Vomiq va Uzro”lar bilan taqqoslanishi o'ziga ruhda bo'lishi lozim. Ya'ni, bunda Yusuf timsoli Shirin, Layli, Uzro kabi ishq mazharidir. Shuning uchun boshqa oshiq va ma'shuq juftliklari bir o'rinda tasvirlanadi. Lekin Yusuf va Zulayho obrazlarida bunday hol ba'zi satrlardagina uchraydi. Tasvir etilganda ham o'zida ishq alangasini uyg'otgan “husn shohi”, Zulayhoni “ornomus pardasidan chiqargan” xilqat Yusuf obrazida ifodalanadi. Buni Hofizning mashhur: “*Men ul Yusufdagi cheksiz go'zallikdan aniq bildim, Chiqarmish ishq nomus pardasidan Zulayhoni*” misralari yoki Bimiy qalamiga mansub “*O'rtandi Zulayho ko'p Yusufning firoqida, Har baldada dildori begona ekan mendek*”, satrlari mazmunidan ham ilg'ash mumkin. Atoiy she'riyatida ham xuddi shunga o'xshash talqinni kuzatish mumkin.

*Ishq misrinda aziz o'lmas Zulayxodek kishi,
Kechmayin Yusuf uchun nomusu nangu oridin*

[Atoiy 2006, 176].

Shu o'rinda bir narsani alohida ta'kid etib o'tishimiz kerak. Mumtoz she'riyatda Yusuf obraziga murojaat etilganda, ko'pincha "aziz" so'zi qo'llaniladi. Bu mumtoz she'r poetikasiga xos qonuniyatlardan biriga rioya etish sanaladi. Unga ko'ra, muayyan badiiy tasvir yaratilganda bir doiradagi uyadosh tushuncha va ifodalar bitta markazda to'planadi. Buni tanosub san'ati deb ham ataydilar. Lekin masalaning e'tiborli jihati shundaki, bunda shu bir doiradagi tushuncha yoki so'z butunlay o'z ma'nosidan tashqarida bo'lib keladi. Chunonchi Atoyi ushbu satrlaridagi "misr", "aziz" kabi so'zlarni aytilganlarga misol qilib keltirish mumkin. She'rda oddiy poetik so'z bo'lib kelgan bu tushunchalar aslida "Yusufnoma"larda asosiy o'rin tutadigan joy va obrazlardan hisoblanadi. Ushbu baytda ham Hofiz, Bimiy talqinlari singari ohang aks etgan. Ya'ni unda: "Yusuf uchun or-nomusdan kechmasdan turib ishq bobida Zulayhodek muhtaram bo'la olmaydi", – tarzida fikr bor. Demak, mumtoz lirikada "husn" masalasi alohida bir olamdir. U o'zida ishq zuhuroti, kamol tajallisi, mukammal haqiqat va mutlaq jamol ruhini ifodalab keladi. Atoyi ta'kidlaganidek, "*Misr shahrinda Zulayhoni aziz Yusuf uchun, Xor qilg'on yer tubindin ham chiqorib husn erur*" dir. Ya'ni, Zulayhoni Misr shahrida xor qilgan Yusuf emas, balki unda zohir bo'lgan husn hisoblanadi. Shundan mumtoz tasvir badiiyati uchun "jonbaxsh lab" – Masihoga, "husn" – Yusufga, "malih jamol" – Habibga qiyoslanadi.

*Bu labi jonbaxshu bu husn-u malohat sendadur,
Yo seni Yusuf desunlar, yo Masiho, yo Habib [Atoyi 2006, 39].*

Mavlono Atoyi talqini bo'yicha ham o'zbek va umuman Sharq mumtoz adabiyoti singari "husn" ko'p ma'noli tushunchadir. Uning majoz odamiy jamol bo'lsa, haqiqati ilohiy ko'rk sanaladi. Bu mohiyatan "Alloh go'zaldir va u go'zallikni sevadi", Qudsiy Hadisda sharh topadi. Shunga monand ravishda tasvirlanuvchi "ko'z", "lab", "yuz", "xat", "xol", "qosh", "zulf" kabi timsollar ham butunni bo'lak bilan ifodalaydi, xolos. Boshqacha aytganda, so'zlar sinekdoxa asosida ma'no ko'chadi. Ya'ni, mumtoz she'riyatda bu timsollar tasvirlanganda, uzvlar o'z ma'nosi bilan bunchalik dildor tuyg'ular, romantik kechinmalar uyg'otishga qodir ham emas. Bu adabiyot so'zlar jilosi, ma'nolar ifori, majozlar saltanatidan iboratligi bilan ham izohlanadi. Shu bilan birga bu timsollar badiiy talqinda "jins", millat yoki elat ifodasi bilan ham xarakterlanmaydi. Agar belgilanganda, dildor obrazining turkona yoki boshqa milliy ruhdagi qiyofasini topishda mushkulotlarga duch kelinar edi.

Ishq mahzari bo'lib kelgan timsollar

Mumtoz adabiyotda ishq mahzari bo'lib keladigan timsollar xilma-xildir. Bunda obraz chin bir ma'noda dildorlik va oshuftalik ramzi bo'lishi talab etiladi. Shuning uchun ular goh Chindan, goh Mochindan, gohida sanam, gohida gulsanam timsollarida tasvir etilaveradi. Xullas, bunda obraz ramziyati qanday tipligidan farqsiz holda badiiy-estetik his, dildor ruh kasb etishi, tasvir tabiiyligiga erishish san'ati lozimdir. Shu bois Atoiy bir g'azalida "ilohiy ruh mujassam labingda Iso nafasi zuhur etadi, husningga falaklar oshiqdir, parilar hayratdadir, odamiylar quldir", - desa, boshqa bir asarida "husn, malohat, karam, latifliklardan bittasigina Yusufda bor bo'lsa, senda bori, ya'ni hammasi bor", - deydi.

*Ey mujassam ruhdin la'lingdadir Iso dami,
Husnungga oshiq falak, hayron pari, qul odami*

[Atoiy 2006, 143].

*Husn-u malohat-u karam-u lutf bobidin,
Yusufqa biri bo'lsa, begim sizda bori bor* [Atoiy 2006, 79].

Shu o'rinda yana bir mulohazani ham aytish kerakki, atoqli adib Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" romanida "begim" so'zi nihoyat bir nazokat bilan Kumushbibi tilidan Otabekka nisbatan qo'llaniladi. Bu so'z sof turkona "bek" so'ziga "im" egalik qo'shimchasini qo'shishdan hosil bo'lgan. Xuddi shu so'z Abdulla Qodiriydan bir necha asrlar ilgari Atoiy she'riyatida ma'shuqa ma'nosida badiiy ifodasini topgan. Ya'ni, yuqoridagi baytlarning birinchisida yorni butunlikda ifodalaydigan sifat keltirilmasdan, bo'laklikda "la'ling" va "husning" tarzida ishlatilgan bo'lsa, ikkinchisida bo'lak shaklida emas, balki butun tarzda "begim" deb ishlatilgan. Yoxud Atoyining boshqa bir "sizsiz manga" radifli g'azalida "Ey begim" undalma vazifasini bajarganligining guvohi bo'lamiz. Bunda lirik qahramon oshiq "Ey begim, mening tanamga sizsiz jon ham, Xizr hayoti ham, abadiylik umri ham kerak emas", - demoqda. Ya'ni:

*Ey begim, valloh, kerakmas tanda jon sizsiz manga,
Ham hayoti Xizr-u umri jovidon sizsiz manga.*

E'tiborlisi, "begim" ifodasi Atoiy lirikasida gohida uchraydigan tasvir bo'lib qolmasdan, balki ancha samarali o'rinni tashkil etadi. Uning keyinchalik "O'tgan kunlar" singari shoh asarlarga ko'chganligi ham ajablantirmaydi. Shoir she'riyatida ahli nubuvvat timsollari talqini bilan bog'liq bunday betakror badiiy topilmalar, tashbih-u qiyos-taqqoslar, ramziy tasvir va majoziy ifodalar ko'p uchraydi. Mavzu tahlilini "nubuvvat nuri" talqini masalasi bilan

boshlagan edik. Xulosani ham shu tarzda yakun etib, Atoyining ushbu misralariga e'tibor qaratish lozim ko'rildi. Bunda "qaro zulf" timsoli matn mazmunini boshqarib beradi. Baytni sirtidan tahlil etsak, "sening qaro zulfig qaroligida kufforlik namoyon etib, engingni Mustafo nuri, xolingni Bilol aylaydi", – deyilgan fikrni uqib olish mumkin.

*Qaro zulfung savodidin rumuzi kufr etib zohir,
Engingni Mustafo nuri, mengingni ham Bilol aylar*

[Atoyi 2006, 55].

Bu misralar ichki ma'nolar sathida bir tomondan qarshilantirish san'ati ham jo etilganligini ko'rish mumkin. Unda zulf biryo'la kufr va imon zohir etmoqda. Zulf timsoli ma'rifiy talqinlarda ham ko'p ma'no ifodalab keladi. U ong va idrokdan tashqarida bo'lgan g'ayb olamini anglatadi. Tasavvuf manbalarida uning bir jihatdan kufr zulumatiga, bir tomondan tajalli nuriga rumuz bo'lib kelishi ta'kidlanadi. Bayt mazmuni ham shunga ishora etmoqda. Endi she'rdagi ikkita masalaga e'tibor qaratsak.

Birinchisi, "Mustafo nuri" masalasi bo'lib, mumtoz ijod sohiblari bu haqda ruhbaxsh satrlar bitganligi aytib o'tildi. Ularda "nur" nabiylik in'omi sifatida talqin etilgan edi.

Ikkinchisi, "meng" va Bilol masalasi bo'lib, bu tasvir mumtoz she'riyatda g'oyat dilbar topilmalar sirasiga kiradi. Eng muhimi qora xol va Bilol munosabati turkiy she'riyatda Atoyi tomonidan birinchilardan tashbih etilganligidir. Hazrati Rasululloh tarixlarida Bilol Habashiy birinchi muazzin deb ta'rif qilinadi. Rivoyatda keltirilishicha, jannat hurlari oxir zamongacha o'zlariga oro berar ekanlar. Bu zeb oxir zamonga kelib nihoyasiga etar ekanu, lekin shunda ham hurlar ziynatida xol masalasida kamchilik qolar ekan. Shu zamon Bilolning qoraligi jannat hurlariga nuqta-nuqta qilib bo'lib berilar ekan. Shu bilan jannat hurlari go'zalligi kamolga yetar ekan. Bu holat xuddi "nur" o'z asli Muhammad Mustafoda namoyon bo'lib, nubuvvat kamolga yetgandekdir.

Xulosa

Xullas, shu tariqa Mavloni Atoyi she'riyatida nubuvvat obrazlari talqiniga xos xususiyatlar alohida bir mavzu sanaladi. Bu shoir she'riyati olami jozibadorligini anglash nuqtayi nazaridangina emas, balki umuman turkiy she'riyatda nubuvvat ma'rifati bilan bog'liq mumtoz badiiy tafakkur va an'analar sarhadlarini chuqur his etishda muhimdir. Shu bilan birga XIV – XV asrlar o'zbek mumtoz adabiyotida nabiylik tarixiga alohida e'tibor berilganligi

ham seziladi. O'zbek adabiyotida nubuvvat mavzusi alohida bir badiiy-ma'rifiy hodisa hisoblanadi. Bunda tavsif tarixiy-falsafiy qarashlardan badiiy-estetik talqinlargacha shu ma'rifat ifodasi bilan bog'lanadi. XIV – XV asr, jumladan, Mavlono Atoyi she'riyati badiiy olami ham nubuvvat madhi ifodasi bilan ziyinat topgan noyob adabiy meros sifatida qimmatlidir.

Xulosa qilib aytilganda, Mavlono Atoyi lirikasida nubuvvat olami mavzu va timsollari bilan ham, poetik ifoda va lirik manzaralari bilan ham turkiy-o'zbek adabiyoti uchungina emas, balki jahon badiiy tafakkuri uchun ham yorqin sahifa sifatida baholanishi lozim. Uni bugungi adabiy-estetik qarashlar ruhida tahlil etish esa ilm va zamon talabidir. Ikkinchi bir tomondan esa ahli nubuvvat timsollari badiiy talqiniga murojaat she'r va shoir abadiyatiga ham xizmat qiladi. Xuddi shunday bunda davr va Atoyi lirikasi ham boqiylikka daxldor ijod olami ekanligi namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar

- Абу Наср Фаробий. 1979. *Шеър санъати*. Тошкент. Адабиёт ва санъат.
- Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. 1997. *Ал-жомиъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам)*. Тўрт томлик. Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти.
- Атойи. 2008. *Девон*. Тошкент. Фан.
- Alisher Navoiy. 2012. *To'la asarlar to'plami*. O'n jildlik. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Гимаева, Аделя Равилевна. 2008. *Профетология Корана: истории пророков как элемент построения коранического текста*. Авт. канд. дисс. по филол. наук. Москва.
- Навий асарлари луғати*. 1973. Тошкент. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Рафиддинов, С. 1995. *Мажоз ва ҳақиқат (Атойининг поэтик маҳорати)*. Тошкент: Фан.
- Девони Шайхзода Атойи*. 2008. Тошкент: Фан.
- Кароматов, Ҳ. С. 1994. *Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари*. Тошкент: Мерос.
- Қуръони Карим. 1992. *Ўзбекча изоҳли таржима (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур)*. Тошкент: Чўлпон.
- Қобилов, У. У. 2023. *Профетология ва ўзбек адабиёти*. Самарқанд. СамДУ нашриёти.
- Қобилов, У. У. 2001. *Нубувват ҳақиқати – бадий ижод руҳи*. Самарқанд. СамДУ нашриёти.
- Ҳожиаҳмедов, А. 1998. *Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия*. Тошкент: Шарқ.

Artistic Interpretations of Imagery and Symbolism in Mavlono Atoiy's Poetry

Usmon Qobilov¹

Abstract

Turkic poetry, as an integral component of Eastern literature, developed on the basis of long-established traditions over many centuries. In the artistic expression of themes, various modes of imagery were created, whereby objects, actions, and states were transformed into symbolic images. As a result, a figurative interpretation of life, transferred into poetry through artistic thinking, emerged. These elements persisted for centuries in the form of conventional symbols, images, and established patterns, passing from one generation of creative production to another. As noted by Alisher Navoi, one of the prominent representatives of Turkic poetry, Mawlono Atoiy's works are particularly noteworthy for their distinctive articulation of these traditions.

This article is devoted to the study of artistic imagery in the poetry of Mawlono Atoiy, one of the representatives of Turkic-Uzbek literature. It examines the symbolic and metaphorical expressions employed in the interpretation of prophetic (nubuvvat) motifs effectively depicted in Atoiy's lyric poetry. In addition, the article analyzes Atoiy's artistic mastery, his distinctive poetic style, and the original and refined similes created by the poet from new critical perspectives.

Key words: *artistic image, symbol, metaphor, poetic art, prophecy, prophetic image, interpretation, ghazal, couplet, tradition, artistic image.*

References

- Abu Nasr Farobiy. 1979. *She'r san'ati*. Toshkent. Adabiyot va san'at.
- Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. 1997. *Al-jomi' as-sahih (Ishonarli to'plam)*. To'rt tomlik. Toshkent. Qomuslar bosh tahririyati.
- Atoiy. 2008. *Devon*. Toshkent. Fan.
- Alisher Navoiy. 2012. *To'la asarlar to'plami*. O'n jildlik. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Gimaeva, Adelya Ravilevna. 2008. *Profetologiya Korana: istorii prorokov*

¹ *Usmon U. Qobilov* – Doctor of Philology, Professor, Samarkand State University.

E-pochta: usmonqobilov82@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7940-8823

For citation: Qobilov, U. U. 2025. "Artistic Interpretations of Imagery and Symbolism in Mavlono Atoiy's Poetry". *Golden scripts* 2: 49 – 67.

kak element postroeniya koranicheskogo teksta. Avt. kand. diss.
po filol. nauk. Moskva.

Navoiy asarlari lug'ati. 1973. Toshkent. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot
va san'at nashriyoti.

Rafiddinov, S. 1995. *Majoz va haqiqat (Atoyining poetik mahorati).*
Toshkent: Fan.

Devoni Shayxzoda Atoyi. 2008. Toshkent: Fan.

Karomatov, H. S. 1994. *O'zbek adabiyotida Qur'on mavzulari.* Toshkent:
Meros.

Qur'oni Karim. 1992. *O'zbekcha izohli tarjima (tarjima va izohlar muallifi
Alouddin Mansur).* Toshkent: Cho'lpon.

Qobilov, U. U. 2023. *Profetologiya va o'zbek adabiyoti.* Samarqand. SamDU
nashriyoti.

Qobilov, U.U. 2001. *Nubuvvat haqiqati – badiiy ijod ruhi.* Samarqand.
SamDU nashriyoti.

Hojiahmedov, A. 1998. *She'riy san'atlar va mumtoz qofiya.* Toshkent: Sharq.